

PRIKAZI VLADARSKOG DOSTOJANSTVA: LIKOVI VLADARA
U DALMATINSKOJ UMJETNOSTI 13. I 14. STOLJEĆA

Ivana PRIJATELJ PAVIČIĆ i Damir KARBIC

Zavod za povijesne znanosti HAZU, HR-10000 Zagreb, Strossmayerov trg 2

IZVLEČEK

Članek raziskuje pomen obtolčenih skulptur na bazah stebrov loka zmagoslavja splitske katedrale. Postavlja se hipoteza o njihovi dataciji v 14. stoletje in o njihovem pomenu.

Ključne besede: etika, čast, vladarji, umetnost, portreti

Općenito je poznato da su vladari tijekom srednjeg vijeka, a i kasnije, pokušavali korištenjem likovne umjetnosti javno prikazati i ovjekovječiti pred podanicima svoju veličinu i trajnost svoje vladavine.¹ Također su pokušavali uništavanjem takvih djela, ukoliko su bila načinjena od tekućoj vlasti nepoželjnih prethodnika, izbrisati njihovu uspomenu (*damnatio memoriae*). To je bilo otežano ukoliko su obje vlasti pripadale istom kulturnom i vjerskom krugu, a olakšano ukoliko ne. Na području Dalmacije mogu se tijekom njezine burne povijesti pratiti oba ova postupka. Mletačka vlast je uklanjala grbove i druge simbole ugarsko-hrvatskih vladara i banova te mjenjala karakter nekih prethodno uvedenih ceremonija poput proslave "Santa entrada" u Zadru,² kršćansko-osmanski sukobi tijekom kasnog srednjeg vijeka i ranog novog

1 Poznato je da su mađarski vladari iz dinastije Arpadovića i potom Anžuvina polagali veliku važnost na povijesno legitimiranje svoje vlasti pozivanjem na svoje podrijetlo od prvog mađarskog kršćanskog kralja sv. Stjepana. O tome svjedoče kronike načinjene po njihovoj narudžbi poput one anonimnog notara kralja Bele III. iz kraja 12. st. te *Chronicon picta* iz 14. st., oslikana kronika s prikazima mađarskih legendi i historijskih događaja iz mađarske povijesti načinjena po narudžbi Ludovika I. Anžuvina.

2 Ta je praksa spomenuta i u izvještaju anonimnog putnika po Dalmaciji iz XVIII. stoljeća, koji kaže da su Mlečani pokazivali "*una cura più decisa per la Dalmazia di togliere ogni monumento, che attestasse il dominio de're Ungari su questa provincia. Da ogni marmo ne han fatto abradere le insigne e le iscrizioni*" (Jelić, 1895, 34, bilj. 4). Kao jedan konkretan primjer može poslužiti slučaj kada su mletačke vlasti u Zadru 1443. godine uklonile nadgrobnu ploču zadarskog plemića Jakova de Česamis, admirala ugarsko-hrvatske ratne mornarice tijekom anžuvinskog razdoblja na kojoj je

doba također su uzeli svoj danak uništavanjem spomenika, a ta je praksa nastavljena i u najnovije doba uništavanjem mletačkih lavova (tijekom 19. i 20. st. pretvorenih u simbole talijanskog iredentizma) nakon drugog svjetskog rata.³ Naravno, ne može se tvrditi da je uništavanje uvijek bilo planirano od najviših struktura vlasti, te je nekad samo bilo rezultatom stvaranja određene kulturno-političke klime ili nedostatka interesa trenutnih vlasti za očuvanje svjedočanstva o prethodnoj. Unatoč tome, nijedna nova vlast nije uspjela potpuno zatrti sve materijalne ostatke koji i dalje svjedoče o vremenima njihovih predšasnika, a njihovo postojanje ostalo je barem donekle dokumentirano u povijesnim vrelima.

Iako u Dalmaciji postoji više potpuno ili djelomično sačuvanih umjetničkih djela koja se mogu uvrstiti u kategoriju prikaza vladarske moći ugarsko-hrvatskih kraljeva ili hrvatskih velikaša, u ovom ćemo se prilogu osvrnuti samo na jedan intrigantan problem. Riječ je o skulpturalnim grupama na bazama stupova koji podržavaju trijumfalni luk splitske katedrale, čije se značenje za sada ne da u potpunosti odgonetnuti. Usprkos tome, sudbina navedene umjetnine upućuje na njenu relevantnost za spomenuti problem.

Ovo djelo nije sačuvano u svom originalnom obliku. Teško oštećene skulpture zamjenjene su između 1891. i 1893. godine tijekom restauracije zvonika replikama (sl. 1-2), dok se originalne skulpture nalaze u Arheološkom muzeju u Splitu (sl. 3-4).⁴ Replike koje je izradio poimence nepoznati autor su izrađene "hladno, bezosjećajno, a i nevješto," a autor "nije znao da sačuva onu spontanu i toplu primitivnost romaničke skulpture, a u mnogim detaljima, kao naborima, anatomiji i sl., nije uspio ni da dosegne vještinu romaničkog majstora." Uz to, autor replika je najvjerojatnije djelovao pod izravnim utjecajem don Luke Jelića te je u njih ugradio njegove teorije o tome što bi spomenuta skulpturalna grupa trebala značiti (Kečkemet, 1956, 51).

Originalni likovi su po svojoj izradi kasnoromanički. Lijevi dio kompozicije sastoji se od tri lika: stojećeg, najvjerojatnije vladarskog, lika u sredini, vjerojatno ženskog, obučenog u odjeću koja može asociirati na onu 13. ili 14. stoljeća, kojem sa obje strane sjede dvije muške figure robusnije građe u anticiziranoj odjeći. Vladarski lik istaknut je u prvom planu, a sjedeći likovi su sekundarni, iako djeluju protektivno u odnosu na njega. Jedini sačuvani atribut je dio štapa ili koplja koji drži desni od sjedećih likova. Na suprotnoj strani luka nalaze se dva muška lika koji obojica kleče

pisalo: "*Hic iacet dominus Jacobus de Cezamia (!) miles, nobilis cuius ladre qui virtute sue industrie ad honorem Corone Ungarie perfidos Venetos expoliavit extra Iadram etc.*" Također su 1456. odredili brisanje odredaba zadarskog statuta iz 1359. i 1364. kojima se uvodila procesija u čast oslobođenja Zadra od "ropskog jarma mletačke tiranije" i na njeno mjesto umetne odredba kojom se uvodi procesija u čast ponovnog ulaska mletačkih postrojbi u Zadar 1409. godine (PZ III, 43-44, bilj. 45).

3 O tome vidi npr. Rizzi, 1996, 153-155 (i obimnu literaturu navedenu u članku, 172-174).

4 Detaljnu analizu restauracijskih zahvata tijekom obnove zvonika te sam tijekom obnove 1886-1908. iscrpno je i stručno obradio Duško Kečkemet (Kečkemet, 1956).

na jedno koljeno u simetričnoj kompoziciji. Oboje su odjeveni u jednostavnu odjeću za koju bi se moglo reći da odgovara ženskom liku. Jedan od njih ima za pojasom ključ, dok drugi nema nikakav jasan atribut.⁵ U sredini se sada nalazi plitki reljef kasnije izrade (maskeron), te se ne može reći što se na tom mjestu nalazilo ranije.

Kako je vidljivo, sakaćenje originalnih skulptura izvedeno je prilično radikalno i temeljito. Razbijeni su gotovo svi dijelovi kojima bi se moglo lako identificirati likove. To nije bilo moguće izvesti bez unapred zacrtane namjere, budući da se radi o relativno složenoj skulpturalnoj cjelini raspoređenoj u dvije grupe s obiju strana luka. Vandalski čin je osim toga teško mogao biti izvršen bez potpore, ili u najmanju ruku, prešutnog pristanka gradskih (ili državnih) vlasti suvremenih događaja, s obzirom na istaknuti položaj skulptura. S druge strane, zanimljivo je zašto, ukoliko se radilo o potpuno organiziranom činu, reljefi nisu potpuno uklonjeni i zamjenjeni nekim drugim, prihvatljivijim, prikazom, kako je to bilo učinjeno u slučaju uklanjanja sarkofaga ugarskih princeza i postavljanjem mletačkog lava na njihovo mjesto o čemu svjedoče izvjestitelji 18. stoljeća.⁶ Moguće je, da se baš sakaćenjem navedenih skulptura željela odaslati određena poruka. Slično ponašanje moglo bi se dokumentirati brojnim drugim primjerima.

Rekonstruirane figure i ostaci originalnih ne pružaju nam dovoljno elemenata za sigurnu identifikaciju prikaza. Ono što se može uzeti kao sigurno je da su u trenutku kada je devastacija izvršena sudionici događaja imali vrlo jasnu sliku što ona predstavlja. Također se može sa vrlo velikom sigurnošću ustvrditi da se ne radi o sakralnom prikazu, za koji bi se teško mogla opravdati njegova devastacija. Na "nesakralnost" prikazanog događaja upućuje i način na koji su prikazani likovi na lijevom reljefu. Oni obojica kleče samo na jednom koljenu, što bi bilo neprihvatljivo u slučaju sakralne kompozicije u kojoj se klečanje uvijek obavlja na oba koljena sa sklopljenim rukama. Takav stav karakterističan je za onodobne prikaze dvorske etikete. Iako je to u prvom redu rezultat želje za simetrijom, činjenica da jedan od likova kleči na lijevom koljenu, dakle onako kako je to uobičajeno u slučaju dvorskih ceremonija, nadalje osnažuje ovu pretpostavku.

5 Detaljnu analizu ikonografskih ostataka vidi u: Jelić, 1895, 61-63; Karaman, 1936, 5-7; Kečkemet, 1955.

6 Sarkofag je stajao nezapažen od mletačkih vlasti do 1767. godine, kada su radovi na portalu privukli na njega pažnju. Gore spomenuti anonimni putopisac opisuje taj događaj i izgovor koji je korišten: *"Sopra la porta del Duomo di Spalato v'è un urna con iscrizione a caratteri deti gotici, dov'era mentovato, che riposavano due figliuole del re Bela IV. d'Ungheria, morte in Spalato quando col re loro padre ritiraronsi sul litorale della Dalmazia, invaso o devastato il suo regno dai Tartari. Venne ordine, che si levasse quel profano monumento da un luogo si sacro; ma l'accortezza di qualche buon patriota seppa eseguire lo spirito dell'ordine supremo senza togliere quel monumento dalla storia del secolo XIII. Vi fù posto a nascondarlo un leone alato, che non si giudicò niente contaminare la santità del luogo, perchè indicava il dominio Veneto."* U stvarnosti, sarkofag nije bio samo sakriven mletačkim lavom, nego prenešen na drugo, puno skrovitije mjesto, a mletački lav postavljen je na njegovo originalno mjesto (Jelić, 1895, 34, bilj. 4).

Sl. 1: Replika skulpturalnih grupa na bazama stupova koji podržavaju trijumfalni luk splitske katedrale.

Sl. 2: Replika skulpturalnih grupa na bazama stupova koji podržavaju trijumfalni luk splitske katedrale.

Prethodni istraživači smatrali su da se među dvojicom klečećih likova nalazio još jedan kip, kasnije potpuno otučen i zamjenjen plitkim reljefom. Tu je pretpostavku prvi iznio don Luka Jelić (Jelić, 1895, 63), a s većom je ili manjom sigurnošću prihvatili i kasniji autori (Karaman, 1936, 6; 1938, 62; Kečkemet, 1955, 96; Belamarić, 1994, 149-151). U tom slučaju na tom mjestu bi se nalazio muški vladarski lik paralelan predpostavljenom ženskom liku u sredini reljefa na lijevom luku. No, čini se da ostaci ne potvrđuju takvu pretpostavku. Kompozicija se ne doima kao simetrična niti u metaforičnom niti u fizičkom smislu: s lijeve strane nalaze se tri lika, od kojih je barem centralni bio očigledno veće političke težine, dok se sa desne strane nalaze dva (uz slobodni prostor na stupu između njih za koji se zapravo ne može reći što ga je ispunjavalo) u podređenom stavu poklonstva.

Prvi proučavatelj tog pitanja, don Luka Jelić, u skladu sa gore navedenom pretpostavkom o dva vladarska lika: ženskom i muškom, smatrao je da se radi o portretima kralja Bele IV. i njegove supruge Marije (Jelić, 1895, 63) u čije je doba po njegovom mišljenju započela izgradnja zvonika splitske katedrale (Jelić, 1895, 34-35). Ljubo Karaman bio je oprezniji u atribuciji od Jelića, pa je, budući da je prihvatio ideju o simetričnoj kompoziciji, zaključio da je desni, sada nepostojeći, lik

predstavljao hrvatsko-ugarskog kralja, a lijevi kraljicu (Karaman, 1936, 5-6). Nedugo potom, Karaman je još nešto izravnije odbio tu atribuciju (Karaman, 1938, 62) priklanjajući se mišljenju Grge Novaka da Bela IV. i Marija nisu bili, najblaže rečeno, popularne osobe u Splitu, budući da su u sukobima sa gradom podržavale susjedni Trogir (Novak, 1930, 314), iako ni u jednom od svojih radova nije prihvatio Novakove teze o kasnijem početku gradnje zvonika iznesene u njegovom radu. Duško Kečkemet blago se priklonio Jelićevom mišljenju pišući o restauraciji splitskog zvonika, iako je upozorio na Jelićevo nametanje te koncepcije prilikom izrade replika (Kečkemet, 1956, 51), da bi u svojoj detaljnoj analizi skulptura na splitskom zvoniku izbjegao zauzeti deciderani stav (Kečkemet, 1955, 95-99). Jelićeva atribucije još se uvijek u krugovima povjesničara umjetnosti smatra gotovo jedinom ispravnom, iako ju se obično izražava prilično neodređenim riječima (Belamarić, 1994, 150-151).

Po našem se mišljenju Jelićeva identifikacija ne čini prihvatljivom iz više razloga, koje smo već spomenuli. U prvom redu teorija o postojanju drugog, muškog, vladarskog lika teško se može dokazati, a i ne čini se previše vjerojatna. Novakove i Karamanove zamjerke "popularnosti" Bele IV. i Marije u njima suvremenom Splitu čine se opravdane i teško je vjerovati da bi ih Splitsani željeli imati na portalu svoje katedrale, a pitanje je da li bi i kralj i kraljica to željeli. Kao jedini razlog kojim bi se mogla opravdati njihova istaknuta uloga u takvom prikazu mogla bi biti činjenica da su njihove kćeri sahranjene u splitskoj katedrali (Jelić, 1895, 34-35; Novak, 1930, 312, 314; Kečkemet, 1955, 96; Novak 1957, 114-115) te da je Bela jedini kasni Arpadović čija se vlast jače osjećala u Hrvatskoj i Dalmaciji. Unatoč tome, ne čini se da je on imao ikakvu značajniju ulogu u stvaranju ideoloških koncepcija neposredno slijedećih razdoblja, tj. ni u razdoblju vladavine banova iz roda Šubića (1290-1322) ni tijekom anžuvinske restauracije kraljevske vlasti (1358-1409). Ipak, ukoliko je gradnja počela u njihovo doba bilo bi moguće da se to željelo obilježiti i na takav način, no ne čini se vjerojatnom ni takva datacija početka gradnje sadašnjeg splitskog zvonika.

Pitanje datacije zvonika posebice je važno za razrješivanje simbolike navedenih likova, budući da su oni ugrađeni u njegov doljnji dio. Teorije o početku gradnje variraju u rasponu od razdoblja Bele IV. do početka 15. st. Same stilske značajke zvonika ne omogućavaju točniju dataciju i mogu se smjestiti gotovo u cijelo gore spomenuto razdoblje. Starija historiografija, pozivajući se na nekoliko bilježaka iz Farlatija, postavljala je početak gradnje zvonika u kraj 13. i početak 14. st., a njen kraj u početak 17. st. (Jelić, 1887, 159-161; Stratimirović, 1888, 21). Don Luka Jelić kasnije je smatrao da se zvonik gradio u dugom vremenskom razdoblju od sredine 13. do 18. st. (Jelić et al., 1894, 112; Jelić, 1895, 33-36). Tom se mišljenju suprotstavio Grga Novak, koji je gradnju smjestio u razdoblje od 14. do 18. st. (Novak 1930, 316-317). Ljubo Karaman nije prihvatio Novakove argumente za kasniji početak gradnje, iako je kritizirao i Jelićevu tezu o višestoljetnom trajanju gradnje. Tako je zaključio

da je gradnja započeta sredinom 13. i nastavljena u 14. st. te dovršena u prvoj polovini 16. st. (Karaman, 1936, 6-8; 1938, 62; 1959, 10-11). Karamanovu je tezu u najvećoj mjeri podržao i Duško Kečkemet (Kečkemet, 1955, 92, 122; 1956, 37-41). Kako je vidljivo iz gore navedenog pregleda tih mišljenja ona se mogu obzirom na početak gradnje grupirati u dva osnovna: prvo da je gradnja započeta na prijelazu 13. i 14. st. (koje je prevladavalo u starijoj historiografiji i obnovljeno od Grge Novaka), te drugo da je započeta sredinom 13. st. (koje su zastupali Jelić, Karaman i Kečkemet te je i sada prevladavajuće u krugovima povjesničara umjetnosti).⁷

Izvori suvremeni gradnji zvonika o njoj šute. Tako se jedini pisani podaci o njoj nalaze u djelu *Illyricum Sacrum*, eruditskoj sintezi crkvene povijesti osamnaestostoljetnog povjesničara Daniela Farlatija. Za početak gradnje zvonika važne su dvije njegove bilješke: jedna, koja se odnosi na ranije razdoblje (prije 1333.) episkopata splitskog nadbiskupa Dominka Lukarevića (1328-1348), te druga, koja se odnosi na razdoblje episkopata Dujma de Judicibus (1409-1424). Prva od njih (Farlati, 1765, 315) iznosi da je nadbiskup Dominik poticanjem i svojim vlastitim sredstvima nastavio gradnju zvonika, za kojeg se kaže da je započeta darom napuljske kraljice Marije početkom 14. st., ali ga nije mogao završiti.⁸ Druga vijest (Farlati, 1765, 365-366) govori da Splicići pričaju da je zvonik započet darom ugarsko-hrvatske kraljice Elizabete Kotromanić, supruge kralja Ludovika I. Velikog, te da je prekinuta nakon kraljičine smrti. Potom navodi natpis Kolafize (bez datuma) koju smatra suprugom kneza Ivana Cetinskog koji je početkom 15. st. bio proglašen vječnim knezom grada splita i za koju kaže da je darovala za gradnju zvonika 100 romanata, a njen primjer su slijedili brojni građani u svojim oporukama. Tekst nastavlja s opisom gradnje zvonika u doba nadbiskupa Dujma.⁹ Prva vijest doima se vjerodostojnijom i ute-

7 Budući da za naše pitanje nije bitna datacija samog kraja gradnje, nećemo se na nju osvrnati. Ipak, vrijedno je napomenuti da u tom pitanju prihvaćamo Karamanovu dataciju (Karaman, 1936; Kečkemet, 1955; Kečkemet, 1956; Karaman, 1959).

8 ... *in Schedis Spalati collectis reperio Dominicum sua hortatione, suaque pecunia contulisse vel plurimum adjumenti ad aedificationem Turris S. Domnii, cujus fundamenta sub initium hujus saeculi jacta fuisse dicuntur ex munifica liberalitate Mariae sororis Ladislavi Regis Hungariae, nuptae Carolo II. Regi Siciliae, matris Caroli Martelli, & aviae Caroli Roberti Regis Hungarorum. Sed pulcherrimi illius ac magnifici operis, quod longioris temporibus, & immensi sumptus indigebat, perfecti absolutique gloriam successoribus longo post intervallo futuris reliquit* (Farlati, 1765, 315).

9 ... *Illam* (tj. zvonik sv. Dujma, I.P.P.-D.K.) *regia liberalitate & magnificentia inchoatam fuisse tradunt Spalatenses ab Elisabetha Ludovici Regis Hungarorum conjuge, quae itidem suo aere sumptuque Arcam argenteam pulcherrime caelatam condendo incorrupto S. Simeonis Prophetae corpori Jadræ faciendam curaverat. Praeclari hujus operis constructioni mors Elisabethae intervenit, illudque imperfectum reliquit. Nec vero pauci e civibus opulentioribus, post obitum Reginae, aliquam pecuniae summam pro suis quisque facultatibus contulere. Colaphiza perillustris matrona, uxor Joanis Comitis Spalati, ejus fortasse, qui sub initium hujus saeculi a Spalatensibus Comes Urbis perpetuus declaratus fuerat, idemque erat Comes seu Dominus Cetinae, pro anima viri sui vita functi expianda in id opus centum nummos Romanos contribuit, ut docet Inscriptio Turri affixa: (slijedi tekst natpisa, vidi bilj. 10) ... Praeterea multi pecuniam testamento legaverant, quam*

meljenom na nekom pisanom izvoru, dok izgleda da se druga zasniva na usmenoj tradiciji koja je u Farlatijevo vrijeme postojala u Splitu. Ipak, tu je Farlati dao i svoj vlastiti doprinos spajajući s tradicijom o početku gradnje tradiciju o darovanju Kolafize te prilikom pokušaja njezine identifikacije.

Grga Novak, pristalica kasnije datacije zvonika, upozorio je da bi se tako važan događaj za povijest splitske crkve poput početka gradnje zvonika katedrale sigurno našao zabilježen u suvremenoj kronici splitskog arhiđakona Tome (umro 1269.), posebice ukoliko se dogodio u vrijeme njegovog obnašanja dužnosti arhiđakona splitske crkve (Novak, 1930, 313). Toj je tvrdnji teško odreći valjanost. Ipak, pristalica ranije datacije argument *ex silencio* izvora nije uvjerio, a u diskusiji koja se razvila kao glavni argument za njegovu neispravnost poslužio je tzv. natpis jedne od gore-spomenutih donatorica zvonika, splitske kneginje Kolafize, navodno datiran 1257. godinom.

Kolafizin natpis nije nažalost sačuvan u originalu. Postoji jedino njegov prijepis, zapisan u rukopisu *Spalatensia et Sibenicensia* splitskog kanonika iz 17. stoljeća, Bernarda, gdje je datiran navedenom godinom (Jelić, 1895, 34, bilj. 1) te objavljen u Farlatiju bez poblizjeg kronološkog određenja (Farlati, 1765, 365). Čini se da je godina u navedenom zapisu ipak prije rezultat eruditskog tumačenja nego samog, prije postojećeg, natpisa. Sam tekst natpisa govori jedino da je Kolafiza, žena *kneza Splićana*, poklonila u svojoj oporuci 100 romanata za neku gradnju za spas duše svog već pokojnog muža.¹⁰ Iako u samom natpisu nije izričito rečeno da se odnosi na gradnju zvonika, sam podatak da se navodno nalazio na zvoniku katedrale upućuje da se radi o gradnji zvonika, kako su ga svi dosadašnji istraživači i shvaćali.¹¹ Kolafizu je kao dobročiniteljicu zvonika spomenuo i splitski kancelar A. Proculiano 1567. te predstavka splitskih građana iz 1685. godine (Karaman, 1936, 7, bilj. 4).

Sama Kolafiza nije zabilježena u nijednom drugom dokumentu osim u samom natpisu. Identifikacija njezinog supruga Ivana sa krčkim knezom Ivanom koji je dva puta sredinom 13. st. obnašao dužnost splitskog načelnika ne zvuči uvjerljivom. Grga Novak već je upozorio na činjenicu da Ivan prema tome nikad nije bio splitski knez iako je imao naslov krčkog kneza i uspješno opovrgao navedenu identifikaciju (Novak, 1930, 314-315). Tijekom 14. i 15. st. nekoliko splitskih kneževa imalo je ime Ivan (Ivan Foscari 1336-38.; Ivan Dandolo 1342-43.; Ivan Gradenigo 1347-49.; Ivan Querini 1357.; Ivan Grisogono 1363-69.; Ivan Gorjanski 1398-1402.; Ivan Nelipić 1403-19.), ali se ni za jednog od njih ne čini vjerojatno da su oni muževi navedene

in ejus Turris aedificationem insumi, atque a suis haeredibus numerari jusserunt. Porro Domnius inchoatae Turris absolvendae cogitationem curamque suscepit ... (Farlati, 1765, 365-366).

10 *Colapiza uxor domini Johannis Spalatinorum comitis pro anima viri sui iam defuncti in hac opera centum romanatos exposuit.*

11 Grga Novak je ispravno upozorio da je čudno da se Kolafizin natpis nije pronašao prilikom obnove zvonika krajem 19. st., kao i na njegov oblik koji više sliči zapisu u nekom rukopisu nego samom javnom natpisu (Novak, 1930, 315).

Kolafize (Novak, 1930, 315).

Sam gorespomenuti sadržaj natpisa po svojim elementima upozorava na razdoblje starije od onog Bele IV. Prvi element na koji se valja osvrnuti je novčana jedinica spomenuta u njemu, romanat. To je bio jedan od pojmova kojima se u Dalmaciji nazivao bizantski zlatnik, inače nazivan i solid, bezant ili perper. Oni su još uvijek bili u upotrebi do četrdesetih godina 13. st., ali je njihova upotreba već sredinom istog stoljeća, a pogotovo kasnije, anakrona, kada ih u potpunosti potiskuje mletački denar.¹² U samom Splitu romanat se kao novčana jedinica posljednji put spominje 1241. godine (DZ, 4, 120, dok. 109), a čini se mogućim da je ušao i u prvi splitski statut, kapitular koji je sastavio načelnik Gargan de Arscindis.¹³ Istina, romanati/bezanti su se u značenju obračunskog novca, solida vrijednosti 12 malih mletačkih denara, zadržali na Krku, jednoj od mogućih postojbina predpostavljenog Kolafizinog supruga, u upotrebi još i krajem 13. i početkom 14. st. (DZ, 5, 605, dok. 54; DZ, 6, 452, dok. 380; 491, dok. 408; DZ 8, 93, dok. 87), ali predstavlja jedinicu male novčane vrijednosti te dar od 100 takvih romanata (vrijedan oko 5 libara malih mletačkih denara) sigurno ne bi zavrijedio da ga sa obilježi spomen-pločom. Nasuprot tome, bizantski zlatnik je tijekom ranijeg razdoblja, od četrdesetih godina 11. st.¹⁴ do početka 13. st., jedino rasprostranjeno platežno sredstvo u Dalmaciji.

Drugi element koji upozorava na veću starinu natpisa je i sama titula Kolafizinog supruga koji je zabilježen kao "knez Spliciāna" (*comes Spalatinorum*), a ne kao splitski knez (*comes Spalati* ili *Spalatensis*) što bi bilo normalno u razdoblju nakon početka 13. stoljeća. Sam način izvođenja vlasti iz vladanja nad grupom ljudi bitno je stariji od onog u kojem se vlast definira vladanjem nad određenom geografskom jedinicom. Tako su i kraljevski naslovi obično prvo naslovi vladara nad narodom (npr. *rex Polonorum*, *rex Hungarorum*, *imperator Romanorum*) da bi kasnije uglavnom bili zamjenjeni naslovom vladara nad državom (*rex Polonie*, *rex Hungarie*). Iako je u rijetkim slučajevima dolazilo i kasnije do takve upotrebe naslova kao što je bio slučaj s naslovom kneza Pavla I. Bribirskog koji je uzeo naslov *banus Croatorum*, takav način upotrebe vladarskog pridjevka ipak prvenstveno upozorava na ranije razdoblje.

Kolafizin je muž najvjerojatnije splitski knez Ivan koji je upravljao Splitom u šezdesetim i sedamdesetim godinama 12. st. (Novak, 1930, 315), a čiji je pečat nedavno objavio Arsen Duplančić (Duplančić, 1995, 357-364). U tom slučaju Kola-

12 Novčane jedinice izvedene iz mletačkog denara spominju se prvi put u Splitu u lipnju 1237., kada se kao novčana jedinica navodi *libra denariorum paruorum* (DZ, 4, 31, dok. 27).

13 Novije istraživanja skradinskog statuta, jedinog dalmatinskog statuta u kojem se kao novčana jedinica koriste i romanati, koja je nedavno izvršio Ante Birin ukazuju da je on sastavljen po uzoru na Garganov kapitular, kao i kasniji splitski statut iz 1312. godine (Birin, 2001, 99-101). Ipak, treba naglasiti da sačuvani splitski statut nigdje ne spominje romanat kao novčanu jedinicu. Na anakroničnu uporabu romanata upozorio je već i Grga Novak (Novak, 1930, 315).

14 O romanatima u Dalmaciji tijekom ranog srednjeg vijeka vidi: Jakšić, 1982.

fizinu donaciju moguće je razumjeti na dva načina: jedan da je ona istina darovala novac za izgradnju, ali da do same gradnje nije tada još došlo,¹⁵ ili da je Kolafiza darovala novac za gradnju nekog drugog zvonika koji je od njenog vremena do izgradnje novog, današnjeg, zvonika služio kao zvonik katedrale, ali nije nužno morao biti na mjestu današnjeg zvonika. Budući da formuliranje pretpostavke o tome koji je to objekt bio nije predmet ovog rada, za sada ćemo to pitanje ostaviti otvorenim.

Sl. 3: Originalne skulpture sa trijumfalnog luka splitske katedrale, zamjenjene između 1891. i 1893., nalaze se danas u Arheološkom muzeju u Splitu.

¹⁵ Tu je hipotezu postavio već Grga Novak (Novak, 1930, 315-316).

Sl. 4: Originalne skulpture sa trijumfalnog luka splitske katedrale, zamjenjene između 1891. i 1893., nalaze se danas u Arheološkom muzeju u Splitu.

Splitska tradicija zapravo nikad nije ni vezala gradnju zvonika uz kraljicu Mariju, ženu Bele IV. Kao pokretači gradnje u njoj su zapravo zabilježene, kako smo gore vidjeli, kraljica Marija, supruga Karla II. Napuljskog, te kraljice Elizabeta Kotromanić, supruga kralja Ludovika I. Velikog i majka kasnije ugarsko-hrvatske kraljice Marija. Sve navedene kandidatkinje bitno bolje odgovaraju od prve Marije.

Marija, supruga Karla II., bila je majka prvog Anžuvinca pretendenta na ugarsko-hrvatsko prijestolje Karla Martela, na kojeg je 1292. godine prenijela svoja nasljedna prava. Ta ista prava prenijela je nakon sinovljeve smrti na njegovog sina, svog unuka Karla Roberta, koji je 1301. i stekao ugarsko-hrvatsku krunu. Tijekom cijelog tog razdoblja igrala je značajnu ulogu u pripremama za preuzimanje vlasti te u tom cilju održavala dobre odnose sa hrvatskim velikašima banom Pavlom Bribirskim i njegovom braćom Jurjem I. i Mladenom I., koje je nazivala i svojim rođacima. Na njen zagovor papa Bonifacije VIII. osnovao je na molbu kneza Jurja 1298. godine biskupiju u Šibeniku, a godinu dana ranije Marijin kapelan franjevac Petar postavljen je za splitskog nadbiskupa te je djelovao u suglasju sa knezovima Bribirskim na sređivanju

crkvenih pitanja na područjima pod njihovom vlašću.¹⁶ Sam Split pod upravom knezova Bribirskih dožive znatan komunalni rast o čemu svjedoči činjenica da se u tom razdoblju 1312. godine donosi i novi gradski statut koji će biti osnovnim gradskim zakonom i u idućim stoljećima, te da se tada u Splitu odvija intenzivna graditeljska djelatnost. U Splitu se je na svom putu u Ugarsku 1301. godine iskrcao Karlo Robert te bio svečano dočekan od bana Pavla i proveo u njemu nekoliko mjeseci. Iz navedenih je razloga moguće da legenda o Marijinom sponzorstvu gradnje splitskog zvonika ima temelja u stvarnosti.

Argumenti za sponzorstvo kraljice Elizabete i Marije krajem 14. st. doimaju se slabijima, ali niti tu pretpostavku nije moguće potpuno odbaciti. Nije poznata neka osobna veza između njih i Splita, no razdoblje njihove vladavine, tj. vladavine Ludovika I. Velikog (1345-82) i same Marije (1382-87., pogotovo dio njezine vladavine do 1385.), predstavlja vrhunac komunalnog razvoja dalmatinskih gradova i vrhunac njihove gospodarske moći, dakle i gotovo idealan trenutak za započinjanje graditeljskog pothvata poput gradnje zvonika. Takva je gradnja teško mogla biti brzo završena i u slučaju da se je pozitivni rast nastavio istim ritmom, a uzevši u obzir da je 1385. nastupilo razdoblje građanskog rata Marije i njenog supruga Žigmunda Luksemburškog protiv pobunjenih velikaša, pristaša pretendenta na prijestolje iz napuljskog ogranka dinastije Anžuvina, mogućnost da su radovi još uvijek vođeni 1416. godine nije nimalo čudna.¹⁷ Sakaćenje skulptura u tom bi se slučaju lako moglo objasniti i kao rezultat stranačkih borbi u gradu.

Anžuvinsko razdoblje u cjelini (1301-1387), razdoblje je intenzivne izgradnje državnih institucija i društvenog razvoja u Hrvatskoj, a u njemu dolazi i do formiranja ideoloških zasada na kojima će biti definiran politički i državnopravni položaj Hrvatske sve do osmanlijskih osvajanja.¹⁸

Nasuprot identifikaciji o Beli IV. i Mariji kao likovima koji su otučeni, slobodni smo ponuditi drugo tumačenje prikaza, koje nam se čini više u skladu s političkom ideologijom četrnaestog stoljeća kojem najvjerojatnije pripada i njegova izrada. U tom razdoblju dvije simbolične priče utjelovljuju odnos Dalmacije i Hrvatske prema ugarskoj kruni: legenda o svetom kralju Zvonimiru i s njom povezane priče o dolasku Arpadovića na hrvatski prijestol, od kojih je najpoznatija ona o izboru ugarskog kralja Kolomana za hrvatskog kralja, poznatija pod imenom "*Pacta conventa*" (Karbić, 1999a). Obje legende sačuvane su u nizu verzija, uglavnom formuliranim tijekom 14. i 15. st., a mislimo da bi se ključ našeg prikaza mogao povezati s legendom zabilježenom u tzv. Splitskom anonimu, kojeg je po priopćenju spličanina Jero-

16 O političko-diplomatskim dodirima između napuljskih Anžuvina i Šubića Bribirskih vidi opširnije: Karbić, 1999b, 225-242.

17 To ipak ne isključuje ni mogućnost da je gradnja započeta darom kraljice Marije Napuljske, budući da je gradnja takvog obima lako mogla trajati više od sto godina.

18 O tome vidi opširnije: Karbić, 1999a, 520-526.

lima Lucarija zabilježio zadarski povjesničar Šimun Ljubavac.¹⁹ U legendi se opisuje da je nakon smrti "posljednjeg" hrvatskog kralja Zvonimira u Hrvatskoj nastala anarhija te "Hrvati mnoga zla počiniše boreći se između sebe i plijeneći se međusobno, te tjerajući podjedno i primorske gradove u žalost nanoseći im štete i sramote".²⁰ Da bi se tom lošem stanju suprotstavili, Splićani su izabrali vijeće od osam mudrih ljudi iz grada, koje je odlučilo da se potajno pošalje poslanik ugarskom kralju Stjepanu da uz određene uvjete preda grad pod njegovu zaštitu. Kao poslanik je izabran jedan od te osmorice, Petar od roda Kakaunta (*de genere Cacaunem !!*). On se putem za Ugarsku zaustavio u Krbavi gdje ga je "dobrostvo"²¹ primio u svoju kuću neki Petar, član roda Gusića (*de genere Gussichiorum*). Oba Petra su se prijateljila te zajedno otišli k ugarskom kralju, predstavili mu se kao "Bijeli Hrvati" (*Croates Albi*) te mu ponudili vlast nad Splitom i čitavom Hrvatskom (*principatum Spalatensem cum tota Croatia*). Kralj je prihvatio ponudu te krenuo s vojskom u Hrvatsku i stigao do Gvozda (*usque ad Alpes Ferreas*), no morao se vratiti u Ugarsku budući da su ga obavijestili o tatarskoj provali. Izvještaj se na tom mjestu prekida te nije poznato kako su dalje tekli događaji.

Iako ovaj opis ima brojne nedostatke ukoliko ga želimo koristiti kao izvor za događaje kraja 11. st., zanimljiv je za njihovu kasniju percepciju u splitskoj kulturnoj sredini. Da bi se podaci koje pruža mogli iskoristiti potrebno ih je datirati, a to nažalost nije izravno izrečeno u samom tekstu. Stoga je potrebno podatke koji o tome mogu dati neki pokazatelj ukratko raščlaniti i vidjeti da li mogu poslužiti nešto preciznijoj dataciji. Ime ugarskog kralja zabilježeno je potpuno krivo, budući da se on zove Stjepan, najvjerojatnije zbog toga što je u kasnom srednjem vijeku najpoznatiji ugarski vladar bio upravo sv. Stjepan, osnivač kršćanskog ugarskog kraljevstva. Godina Zvonimirove smrti (1090.) približno je točna i pogreška se gotovo može i zanemariti (historijski Zvonimir je umro 1089. godine). Što se tiče identiteta dvojice poslanika, činjenica je da se krajem 11. st. u Splitu spominju *fili Cacaunti*, te da se "prezime" Gušić također spominje već u tom razdoblju, kako je već pokazao Šišić (Šišić, 1914, 311-312). S druge strane termin *genus* za plemićki rod ne susreće se prije kraja 13. st., a ulazi u opću upotrebu tijekom prve polovine 14. st., dok ist termin nije nikad ni bio u općoj upotrebi za patricijske obitelji u gradovima. Posebnu pozornost zaslužuje termin *principatus Spalatensis*. Jedinu trenutak kada je Split predstavljao središte neke veće teritorijalne jedinice bilo je između 1403. i 1413. kada je bio centar vojvodstva koje je bosanskom velikašu Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću

19 Ljubavčev rukopis *Della Dalmazia. Discorso di Simon Gliubavacz nobile Zaratino*, čuva se u Britanskoj knjižnici (Mus. Brit. jure emptiois. 8606. Plut. CXXI. G.). Opis rukopisa te kritičko izdanje navedene legende s komentarom i prijevodom na hrvatski objavio je prvi Ferdo Šišić (Šišić, 1914, 309-313, 321).

20 ... *Croates multa mala committebant inter se pugnantes et predantes, et etiam delugibant ciuitates maritimas facientes eis damna et uituperia non modica...* (Šišić, 1914, 321).

21 Šišić prevodi usrdno, ali je bolji prijevod za izraz *benigne* u ovom slučaju "dobrostvo."

darovao napuljski pretendent na ugarsko-hrvatski prijestol Ladislav Napuljski. Da li se termin *principatus* odnosi upravo na to ne može se sa sigurnošću tvrditi, ali je moguće da je našao svoj odraz u navedenoj legendi. Podatak o tatarskoj provali također je anakron, ali je činjenica da je vojni pohod kralja Ladislava u Hrvatsku bio prekinut zbog provale Pečenega. Poistovjećivanje Pečenega s Tatarima nije se moglo dogoditi prije razdoblje Bele IV. i velike tatarske provale 1241-42. koja se, za razliku od ranosrednjovjekovnih provala nomada u Ugarsku, izravno osjetila i u Hrvatskoj. Uzevši sve te elemente u obzir smatramo da se navedena legenda najbolje uklapa u razdoblje druge polovine 14. ili prve polovine 15. st.

Ukoliko je prikaz utemeljen na toj priči, ženski lik mogao bi se odnositi na Jelenu, a dvojica klečećih likova na spomenute poslanike (ključ bi u tom slučaju mogao biti atribut splitskog poslanika, a njegov nedostatak mogao bi simbolizirati da je drugi lik poslanik zemlje, a ne grada). Sjedeći likovi mogli bi predstavljati Ladislava i njegovog brata Gejzu (u tom slučaju to bi bio anakronizam jer je on već bio mrtav) ili jednog od njegovih nećaka, bilo Almoša (kojeg je Ladislav postavio za hrvatskog kralja) bilo Kolomana. Na to bi mogao upućivati i položaj drugog lika, smještenog u drugi plan iza Jelene. Ipak, budući da su ti likovi po svojoj likovnoj koncepciji bitno različiti od tri preostala lika, moguće je da je njihova interpretacija kao "atleta vrline" ili telamona, uobičajena u krugovima povjesničara umjetnosti, točna.

Naravno, ova identifikacija za sada ostaje samo hipotetična, a buduća istraživanja mogla bi pružiti na nju točniji odgovor. Pri tome bi svakako trebalo uzeti u obzir i komparativni pristup, jer se vjerojatno na sredozemnom prostoru mogu naći brojne usporedbe za ovakav slučaj, što se nadamo i učiniti u budućnosti.

PRESENTATION OF THE RULERS' DIGNITY: IMAGES OF RULERS IN DALMATIAN ART OF THE 13TH AND 14TH CENTURIES

Ivana PRIJATELJ PAVIČIĆ and Damir KARBIC

Institute of Historical Sciences of the HAZU, HR-10000 Zagreb, Strossmayerov trg 2

SUMMARY

In their work, the authors deal with the significance of the intriguing sculptural whole situated at the bases of the Arch of Triumph's columns of the Split cathedral. The whole is a universal presentation, probably with the image (images) of Hungarian-Croatian rulers. During the Venetian rule, the sculptures were badly damaged, including the parts on the basis of which their true significance could be established. At the same time the work presents, in brief, the destruction of unwanted monuments by current authorities.

After the carried out analysis of the past historiographic judgements, age of the stated monument is established (14th century) and the legend presented about Split and Croatia handed over to the rule of Hungarian king.

Key words: ethics, honour, rulers, art, portraits

IZVORI I LITERATURA

- Belamarić, J. (1994):** Portal majstora Radovana. Njegova ikonografija i stil u okviru razvoja skulpture u Splitu i Trogiru 13. stoljeća. U: Majstor Radovan i njegovo doba (Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Trogiru 26-30. rujna 1990. godine). Trogir, 137-159.
- Birin, A. (2001):** Statut grada Skradina, magistarska dizertacija. Zagreb.
- Duplančić, A. (1995):** Pečat splitskog kneza Ivana iz 12. stoljeća. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 35 (Petriciolijev zbornik I). Split, 357-364.
- DZ - Smičiklas, T. (ed.) (1904-1990):** Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, sv. 4-18. Zagreb, JAZU.
- Farlati, D. (1765):** Illyricum Sacrum, sv. 3. Venecija.
- Jakšić, N. (1982):** Solidus romanatus na istočnoj jadranskoj obali. Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 12. Split, 173-184.
- Jelić, L. (1887):** Il campanile del Duomo di Spalato. Bullettino di archeologia e storia dalmata, sv. 10. Split, 158-162, 175-179.
- Jelić, L. (1895):** Zvonik spljetske stolne crkve. Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva, 29, n. s. 1. Zagreb, 29-95.
- Jelić, L., Bulić, F. & S. Rutar (1894):** Guida di Spalato e Salona. Zadar.
- Karaman, Lj. (1936):** Zvonik sv. Duje u Splitu. Novo doba, god. XVIII (!) [XIX], br. 86, (12. IV. 1936). Split, 5-8.
- Karaman, Lj. (1938):** Portal Majstora Radovana u Trogiru. Rad JAZU, 262. Zagreb, 1-76.
- Karaman, Lj. (1959):** O zvoniku splitske katedrale. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, sv. 11. Split, 5-11.
- Karbić, D. (1999a):** Defining the position of Croatia during the restoration of royal power (1345-1361). An outline U: Nagy, B., Sebők, M. (eds.): The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways ... Festschrift in Honor of János M. Bak. Budimpešta, 520-526.
- Karbić, D. (1999b):** Diplomacija hrvatskih velikaša iz roda Šubića. U: Hrvatska srednjovjekovna diplomacija. Zbornik Diplomatske akademije, sv. 2. Zagreb, 225-242.
- Kečkemet, D. (1955):** Figuralna skulptura romaničkog zvonika splitske katedrale. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 9. Split, 92-135.

- Kečkemet, D. (1956):** Restauracija zvonika splitske katedrale. Zbornik zaštite spomenika kulture, 6-7. Beograd, 37-78.
- Novak, G. (1930):** Kada je sagrađen splitski zvonik? Narodna starina, 9. Zagreb, 312-317.
- Novak, G. (1957):** Povijest Splita, knj. 1. Split.
- PZ III - Raukar, T., Petricioli, I., Švelec, F. & Š. Peričić (1987):** Zadar pod mletačkom upravom (Prošlost Zadra III). Zadar.
- Rizzi, A. (1996):** Un "catalogue raisonné" di leoni marciali in Dalmazia: isola di Curzola. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 36 (Petriciolijev zbornik II). Split, 153-175.
- Stratimirović, Gj. (1888):** O Zvoniku Spljetskom. Bullettino di archeologia e storia dalmata, sv. 11. Split, 21-24, 37-42.
- Šišić, F. (1914):** Priručnik izvora hrvatske historije, dio I. čest 1 (do god. 1107). Zagreb.